

MAKKAI LÁSZLÓ:

Bocskai és európai kortársai

Míg Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratainak és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának külföldi kapcsolatait és európai jelentőségét történetírásunk többé-kevésbé tisztázta, annál kevesebbet tudunk a Bocskai-felkelés külpolitikájáról és nemzetközi visszhangjáról. Régi történetírásunk az idevonatkozó források összegyűjtésével is adós maradt. Igaz, Károlyi Árpádnak a korszakkal foglalkozó munkái a lábjegyzetekben nagy külpolitikai adatanyagot tartalmaznak, de a feldolgozás a belügyekre szorítkozik. Később a szellemtörténeti irányzat mintha még az ezirányú érdeklődést is eltorlaszolni igyekezett volna. Rengeteg energiát fordított arra, hogy megcáfolja a francia, hollandi és angol rendi felkelésekben oly nagy szerepet játszó kálvinista ellenállási elméletnek a Bocskai-felkelésre gyakorolt hatását. Az ideológiai motívumokat egyedül a középkori természetjogra és az Aranybulla ellenállási záradékára korlátozva, eszmeileg is mintegy a magyar globusra redukálta Bocskait és honfitársait.¹ Ebben a tekintetben Benda Kálmán kutatásai tisztázták azt, hogy az akkor általánosan elterjedt kálvini politikai gondolatok nálunk is befogadásra találtak.² De a Bocskai-felkelés nemcsak eszmetörténetileg illeszkedik bele a kor rendi gyökerű vallásháborúiba, amit az utókor is elismert azzal, hogy a reformáció genfi emlékművén Bocskait a vallásszabadság nagy bajnokai, Coligny, Orániai Vilmos és Cromwell mellé állította, hanem külpolitikai kapcsolatokat is kezdeményezett mindazokkal az európai országokkal, amelyekben a rendi ellenállás a protestáns vallásszabadság ügyével összeforrott, vagy amelyeknek támogatására a Habsburgokkal szemben számítani lehetett.

A Bocskai-felkelést nem előzte meg a közvetlen szomszédságon túlnyúló külpolitikai tájékozódás, mint Bethlen Gábor vagy II. Rákóczi Ferenc vállalkozásait. A keletmagyarországi nagyúr önvédelmi harcából hajdúlázadássá, majd rendi felkelésre terebélyesedett mozgalom kezdetben egyedül török támogatásra épített s a keresztény szomszédságtól csak jóindulatú semlegességet, esetleg békeközvetítést várt. Eddig úgy tudtuk, hogy Bocskai aktív külpolitikája a szerencsi országgyűlésen, 1605 áprilisában megfogalmazott, Európa népeihez, azok közt is elsősorban a Német Birodalom és Lengyelország rendjeihez intézett kiáltvánnyal kezdődött. Valóban, az országgyűlés vezérszónoka, mikor április 20-án az újonnan választott fejedelmet üdvözölte, egyben kilátásba helyezte, hogy „magunk

¹ *Eckhardt Ferenc*: Bocskay és híveinek közjogi felfogása. Károlyi-Emlékkönyv 1933, *Révész Imre*: Protestantizmus és vallásszabadság. *Protestáns Szemle*, 1934, s őket követve *Szekfű Gyula*: Magyar történet III. 611 megállapítja, hogy „Bocskay felkelésében a kálvini ellenállási jognak nyoma sincs”.

² *Benda Kálmán*: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon* 1971.

mentségére egész országbul nemsokára az egész keresztyénség kezében scriptomot akarunk bocsátani, kivél világosan minden dolgainknak igaz és elegendő okait adjuk”.³ Az országgyűlés végzéseinek 27. pontjában pedig felkéri Bocskait, küldjön a lengyel királyhoz és „köztársasághoz” követeket a határmenti villongások lecsendesítése érdekében.⁴ A valóságban a külpolitikai kapcsolatok felvétele már hamarabb megindult, először lengyel viszonylatban.

Az európai nemzetközi politikai életnek a XVI—XVII. századfordulón a három tenger uralmáért folyó harcnak megfelelően három fő arcvonala volt, az atlanti, a földközitengeri és a balti. Az atlanti arcvonalon Anglia, Hollandia és Franciaország sorakozott fel a spanyol Habsburgok ellen. A németalföldi felkelés az angol és francia beavatkozás során nemcsak az európai spanyol hegemoniát, hanem az óceánok spanyol-portugál monopóliumát is eltemette. A teljesen kimerült spanyol hatalom, miután Franciaországból kiverték, 1604-ben békét kötött Angliával s megkezdte a tapogatózásokat a Hollandiával kötendő meg egyezésre, ami 1609-ben meg is történt. A spanyol és az ezidőben spanyol uralom alatt álló portugál tengerentúli gyarmatokon gyorsan haladó angol és hollandi terjeszkedés e két újdonsült tengeri hatalom érdeklődését átmenetileg elterelte az európai kontinensről, s így volt szövetségüket, Franciaországot az elszigetelődés és a Habsburgok általi bekerítés fenyegette. IV. Henrik ezért az augsburgi vallásbéke korlátozásaival elégedetlen német protestáns fejedelmeknek, főleg a formálisan el nem ismert kálvinizmust befogadóknak a szövetségét kereste s nagy része volt a IV. Frigyes pfalzi választó vezetésével 1608-ban létrejött protestáns Uniónak, ezáltal a harmincéves háborúnak előkészítésében. A földközi tengeri és dunai arcvonalon a Habsburgok osztrák ága volt lekötve a török ellen, s ebben a küzdelemben a spanyol Habsburgok nemcsak a közös dinasztikus érdekek, hanem a Földközi-tenger nyugati medencéjében igényelt hatalmi pozíciók miatt is közelről voltak érintve. A Habsburg-ház nemzetközi politikai törekvései vel szorosan összekapcsolódott ellenreformáció révén a pápaság, s a spanyol befolyás alatt álló Itália is bekapcsolódott a török ellen ekkor már egy évtizede folyó magyarországi háborúba. Bocskai felkelése nemcsak a törökellenes arcvonal — igaz, egyre gyéribb — kilátásait hiúsította meg, hanem közvetve súlyosbította a spanyol Habsburgok atlanti hatalmának válságát is, mert a keleti arcvonal erősítését igényelte akkor, amikor a nyugati is összeomlóban volt. Saját nehézségei ellenére a spanyol udvar mindent megtett, hogy az osztrák rokonságot ellenállásra biztassa Bocskai és a török ellen, mert jól tudta, hogy az osztrák Habsburgok veresége bátorítja a protestáns német fejedelmeket, s ezáltal erősíti a nagy ellenfelet, Franciaországot. Mivel sem Madrid, sem Róma nem bírta már pénzzel az osztrák Habsburgok támogatását, közös megegyezéssel arra törekedtek, hogy ügyüket a harmadik konfliktuszóna, a balti bekapcsolásával tehermentesítsék. Erre az alkalmat a lengyel külpolitikának III. Zsigmond király által kezdeményezett irányváltotatása szolgáltatta.

III. Zsigmondot, aki svéd király volt, a lengyelek azzal a várakozással választották királyuknak, hogy a balti hegemoniáért folyó versengésből kiküszöbölhetik a svéd — lengyel ellentétet, s a két ország egyesített erejét az orosz balti területi terjeszkedés ellen, sőt Oroszország meghódítására vethetik be. A buzgó katolikus III. Zsigmondot azonban a protestáns svéd uralkodó osztály 1604-ben megfosztotta trónjától, ami egyenesen kiélezte a svéd — lengyel viszonyt. Ebben a

³ Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban MOE) XI. 154.

⁴ Uo. 166.

helyzetben a krakkói udvarnak az osztrák Habsburgok felé tájékozódása kézenfekvő volt ugyan, de újabb bonyodalmakat rejtegetett, mivel a Báthory István alatt kialakult lengyel—török jószomszédosági viszonyt fenyegette, s a svéd ellenségeskedés mellé a török támadás veszélyét is felidézte, anélkül, hogy a török elleni háború feladataival egyre nehezebben megküzdő Habsburgoktól hatékony segítséget lehetett volna várni. A lengyel uralkodó osztály nagyrésze Báthory bizalmasának, Zamoyski kancellárnak a vezetésével, ellenállt ennek a külpolitikai fordulatnak, annál inkább, mivel III. Zsigmondot jezsuita tanácsadói az abszolutizmus bevezetésére és erőszakos ellenreformációra bíztatták. Habsburg Rudolf már 1604 őszén megkísérelte III. Zsigmondot és a vele tartó katolikus lengyel mágnásokat Bocskai ellen fegyveres támadásra bírni, de a lengyel uralkodó osztály többsége, a török veszélyre hivatkozva, ezt megakadályozta.⁵ A lengyel fegyveres beavatkozás gondolatát azonban a Habsburg-udvar nem ejtette el, és egyes lengyel mágnások megkörményezése mellett a spanyol és a pápai követek által is folytatta ezirányú kísérleteit. Bocskai és környezete hamarosan értesült ezekről az intrikákról, különösen az 1605 nyaráig még lengyelországi száműzetésben élő, de a felkelőkkel kapcsolatokat kereső Illésházy István által,⁶ s mint a pillanatnyilag legközelebbi veszély ellen, intézkedéseket is tett, ami határmenti összeütközésekre vezetett. A krakkói udvarban nem is annyira egy magyar támadás, mint inkább az, a pápai nuncius által nyíltan megfogalmazott félelem erősítette a háborús pártot, hogy „a magyarországi lázadás könnyen átragadhat a lengyel disszidensekre (protestánsokra), s magát a lengyel királyi trónt is veszedelembe sodorhatja”.⁷ Mint a fejlemények bebizonyították, ez a félelem nem volt alaptalan, de végül is a fegyveres beavatkozás ellen esett latba. A lengyel rendi ellenzék arra kényszerítette III. Zsigmondot, hogy maga kezdeményezze a diplomáciai kapcsolatot Bocskaival, egyedül az európai keresztény uralkodók közül.

A lengyel királyi követség a szerencsi országgyűlés befejezése előtt, 1605 április végén érkezett meg, azzal a feladattal, hogy Bocskait a határvillongások megszüntetésére kérje, megtudakolja a felkelés okait és III. Zsigmond békeközvetítését felajánlja a Habsburgok felé.⁸ Bocskai és hívei jól tudták, hogy ez a lengyel ellenzék győzelme a király agresszív szándékai felett, s ezért a felkelést indokoló választ úgy hangolták, hogy az formailag a királynak, valójában azonban a Habsburg-barát, abszolutisztikus és ellenreformációs politika ellen harcoló lengyel rendeknek szólt.

Ez a magyar történetírás előtt mindaddig ismeretlenül maradt, az angol királyi levéltárba került egykorú másolatban újabban felbukkant nyilatkozat⁹ nemcsak azért figyelemreméltó, mert a Bocskai-felkelés első szövetszerűen ismert, pontosan keltezett külpolitikai megnyilatkozása, hanem azért is, mert hangvételében, érvelésében jelentősen eltér a vele feltételezhetően közel egyidőben keletkezett, fentebb említett kiáltványtól. Ez a kiáltvány sokáig csak egy másolatban fennmaradt, keltezetlen latin nyelvű szövegből volt ismeretes, amely a „Querelae, excusationes cum protestatione regni Hungariae, praesertim partium superiorum

⁵ Uo. 4—5.

⁶ Uo. 204.

⁷ Uo. 204.

⁸ *Thaly Kálmán*: Bocskai István leveles könyve. Magyar Történelmi Tár, XIX. 109—112.

⁹ *Elementa ad fontium editiones*. Ed. C. H. Talbot. VI. Roma 1969. 5—8.

coram Deo et toto orbe Christiano” címet viseli.¹⁰ A szöveg közlője, Károlyi Árpád szerint a kiáltvány a szerencsi országgyűlés alkalmából, még Bocskai fejedelemmé választása előtt elkészült, noha a fent idézett április 20-iki országgyűlési bejelentés a „scriptom” kibocsátását „nem sokára” ígéri. Károlyi, bizonyára azon megfigyelés alapján, hogy a „Querelae” Bocskait egyszer sem nevezi fejedelemnek, joggal tette a kiáltvány keletkezését április 20. előttre, s ha ezzel az ante quem adva van, a post quemet is megkapjuk magából a szövegből: az utolsó történeti esemény, amelyről explicite szó esik benne, Basta és Kollonich Szigfrid hadainak elindulása Bocskai ellen, ami 1604. november 10. körül válhatott ismeretessé Magyarországon, mert 14-én már az első ütközetre is sor került Osgyánnál. Sem erről, sem a 28-iki edelényi csatáról nincs viszont említés a kiáltványban, amely a továbbiakra nézve csak azt a reménykedést fejezi ki, hogy „a mindenható Isten . . . végre meg fog könyörölni a magyarokon”. Persze, lehetséges, hogy a kiáltvány szerzői óvakodtak a felkelés kezdeti vereségeit emlegetni, s mivel Basta vállalkozásának összeomlása csak 1605. április 7-én vált nyilvánvalóvá, mikor „sírva ment ki Eperjesből”, hogy hátában az üldöző hajdúkkal visszavonuljon Pozsony felé, addig a felkelés győzelméről csak óhaj formájában lehetett beszélni. Viszont ha a Querelae 1605. április 7. után írták volna, aligha hallgattak volna benne Basta kudarcáról.

Így a kiáltvány jelenleg ismert latin nyelvű szövegének keletkezését 1604. november 10. és 1605. április 7. közé kell tenni. Ezt tudva, egyet lehet érteni Benda Kálmánnal, aki a Filiczki János magyar református diák (későbbi sárospataki professzor) Prágából 1605. április 20-án Herborna írt levelében emlegetett kiáltványt a Querelae-vel azonosítja. „A mieink is megküldötték Drezdába e belháború igaz történetét — írja Filiczki —, hogy ezáltal az egész világ előtt ismertté váljék a pápatisztelőknek, a közbékesség e megzavaróinak az országok e felforgatóinak csalárdsága és mérhetetlen kegyetlensége; és hogy tudják meg a fejedelmek, mit kell ténylegesen tenniök, kinek kell hitelt adniok, ki ellene kell fegyvert ragadniok.”¹² Akár olvasta Filiczki a Querelae szövegét, akár hallomásból ismerte tartalmát, rövid jellemzése megfelel a benne foglaltaknak, a kiáltvány terjesztése tehát már a szerencsi országgyűlés előtt megkezdődött. Egyébként ez időben Rudolf császár is tiltakozott külföldi hatalmaknál a felkelők által terjesztett vádak ellen,¹³ sőt már 1605 elején röpiratot adatott ki Nürnbergben, amelyben Bocskait a török csatlósának, a kereszténység árulójának állítva be, rágalomnak bélyegezi a felkelésnek azt az indokolását, hogy „a magyar nemzetet és vallását el akarnák üzni”.¹⁴ A Querelae pedig — mint alább látni fogjuk — éppen a népírtás vádjában foglalja össze a magyar nemzetnek Rudolf elleni panaszait. A császári ellenirat 1604. december 18-iki prágai értesülésre hivatkozik, Basta győzelmeiről számol be, s imával fejeződik be a császár győzelméért Istenhez, „aki mindenkor az elrendelt felsőbbséget és az igaz ügyet segíti”. Ezt az utóbbi érve-

¹⁰ MOE XI. 168—184, magyarul *Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc*. Bp. 1955. 93—102.

¹¹ MOE XI. 135. sk.

¹² *Benda Kálmán: Filiczki János levele 1605-ből*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII. 1973. 86.

¹³ MOE XI. 141.

¹⁴ Warhafftige Neue Zeitung: Wie und was muszen sich desz Sigiszmundi Bathori Mutterbruder Stefan Botschkai genannt gegen unserm christlichen Kayser . . . treulos und meinedig gehalten . . . Nürnberg 1605. Országos Széchényi Könyvtár App. II. 682. Az idézett szöveg: „mit erlognea Geschrey, man wolle die ungarische Nation und ihre Religion vertreiben”.

lést, Bocskaiéknak az isteni szabadításra való sűrű hivatkozásaival szemben, a prágai udvar kezdettől fogva ellen-jelszóként hangoztatta. „Isten segítségével, aki az igaz ügyet pártolja” biztatta Mátyás főherceg 1604 novemberében a felkelés terjedésétől rettegő Thurzó Györgyöt is.¹⁵ A felkelőknek az az öngazolása, hogy Belgiojoso a császár parancsából „az ország romlására, valamennyiönk elpusztítására tört”, már az álmosdi csata utáni napokban szerepel a hajdúvezérek kiáltványaiban, sőt maga Bocskai ezzel az indokolással nyerte meg a hajdúkaptányokat a csata előestéjén.¹⁶ A Querelae alapmotívuma tehát már a felkelés kezdete óta adva volt, akár 1604 őszén is megfogalmazhatták szövegét.

A Querelae keletkezési idejére a fentieknél pontosabb tájékoztatást nem ad, legfeljebb terjedésének útjára utal az a francia és a belőle fordított angol nyomtatvány, amely 1605. április 24-iki keltezéssel „a magyar királyság főnemeseinek és rendjeinek nyilatkozatát” tartalmazza „azokról az okokról, amelyek őket fegyveres ellenállásra bírták a császár emberei által a mondott ország lakosait ért erőszakoskodásokkal és nyomorgatásokkal szemben”.¹⁷ E nyomtatványok hazai gyűjteményekben nincsenek meg, a francia változatnak azonban rendelkezésünkre áll egy késői másolata, amelyből megállapítható, hogy a Querelae szövegén alapszik. Ahhoz képest megváltozott címéből és keletkezéséből arra lehet következtetni, hogy ez az a „scriptom”, amelyet a szerencsi országgyűlésen 1605. április 20-án mint „nemsokára” kibocsátandót jelentettek be, a már előbb megvolt és magániratként¹⁸ terjesztett Querelae immár a rendek nevében kiadott, hivatalos nyilatkozattá minősült változataként.

Lássuk ezekután a Querelae felépítését és gondolatmenetét, hogy a továbbiakban összehasonlíthassuk a szerencsi országgyűlés által a lengyel királynak adott válasz tartalmával. A kiáltvány címében „az egész keresztény világhoz” szól, a szövegben több ízben a „keresztény királyok, fejedelmek és népek”, egyszer külön a „lengyelek és Németország” szerepelnek megszólítottként. A bevezetés Magyarországnak, mint a kereszténység védőbástyájának hősi harcait idézi, majd hatóság fordulattal rátér, hogy ezt a bástyát nem külső erő, hanem maga a választott és az ország törvényeire esküt tett magyar király, Rudolf döntötte meg, aki „a keresztények hű védelmezőinek, hű magyarjainak” áldozatvállalását úgy viszonzta, hogy „tervbevette, hogy teljesen megsemmisíti őket,” mégpedig azért, hogy a magyarok vagyonát s ráadásul a külföldi keresztények által a török elleni háborúra adott pénzt a maga önző céljaira fordítsa. Felsorolva az

¹⁵ OL Thurzó-lt. 24. fasc. 9. sz. Magyar fordítását közli *Benda: A Bocskai-szabadságharc* 72–73.

¹⁶ Vö. Lippai Balázs és Németi Balázs Kassán, 1604. október 31-én kelt kiáltványa, közli *Benda: i. m.* 69–70, továbbá Bocskai 1604. április 8-iki levele. *Magyar Történelmi Társulat*, XIX. 102–105.

¹⁷ Declaration des Seigneurs et Estats du Royaume de Hongrie contenant les raisons qui les ont meuo à s'opposer par armes aux violences et oppressions faites aux habitans du dit Pays par les gens de l'Empereur. Késői kéziratos másolata a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában, R 710, utalással, hogy az eredeti nyomtatvány a berni városi könyvtárban. — A declaration of the Lordes and States of the Realme of Hungarie containing the reasons which mooued them in forcible manner to oppose themselues against the violence and oppression sed and practised upon the inhabitants of the foresaid cuntry by the Emperours subiects. Translated out of French. Juvenalis: Et quis tam potens tam ferreus ut tenent se? London. Printed by Ar. Hatfield for John Hodgets. 1605. 12 számozatlan levél. Az oxfordi Bodleian Library példányáról vett címleírás RMK III. 1021.

¹⁸ A Querelae latin szövege több helyen egyes szám első személyben és sohasem többes szám első személyben beszél, mintha azt a benyomást akarná kelteni, hogy egy tárgyilagos kívülálló szól hozzá a magyarok dolgaihoz.

ismert sérelmeket, a külföldi katonaság garázdálkodásait, a nemesek vagyonának megszerzésére indított kamarai pöröket, a törvények meghamisítását, az idegen tisztviselők általi kormányzást és a vallásszabadság eltiprását, mindezt törvénytelenként bélyegzi meg, márpedig „ha nem lehet a törvények szerint élni, keresztények, akkor ez annyi, mint ha egyáltalában nem lehetne élni”. „És — folytatja, az előadás scopus felé tartva — noha Magyarország törvényei megengedik az olyan királlyal szemben, aki az ország törvényeit megsérti, az ellentmondás szabadságát és a felkelést, és az ilyen törvénytelenkedés feloldja az ország lakosságát a kötelező hűség és hódolat alól, mégis mindent türelmesen tűrtek, míg a király el nem rendelte, hogy szándékát fegyverrel is megvalósítsák.” Itt következik Belgiojoso tetteinek, mint a császár által kiadott népírtási parancs végrehajtásának felsorolása, s Bocskai felkelésének, mint önvédelemnek indokolása. Nem az Aranybullára, hanem a legegységesebb önvédelmi jogra hivatkozva a magyarok „ki-jelentik Isten és az egész keresztény világ előtt, hogy utolsó lehelletükig védekezni fognak a király zsarnoksága ellen, mert a természetjog szerint ezt még az oktalan állatoknak is szabad a veszélyben”. A külföldi keresztény népeket pedig figyelmeztetik, hogy Rudolf „azt amit most a magyarokkal tesz, higgyétek el, hogy hamarosan a szomszédos uralkodókkal és más népekkel is megteszi, és amit a török ellen kellene fordítani, azt zsarnokság formájában ellenetek, lengyelek és Németország szíve ellen fogja felhasználni. . . Ha tehát, keresztények, segítitek Magyarországot, magatokat segítitek meg. . .”

Elteltekintve most itt attól, hogy a Querelae állításai mennyiben felelnek meg a történelmi valóságnak (tudjuk, sok pontban nem), a kiáltványt úgy kell értékelnünk, mint egy adott helyzethez és célokhoz mért külpolitikai propagandát, s így nézve el kell ismerni, hogy a szerző (vagy szerzők?) igen jól volt tájékozva a nemzetközi politika kényes kérdései, érzékenységi gócai tekintetében. A magyar védőbástya leomlásával megnövekedő török veszély emlegetése sehol sem tévesztette el hatását, de a főfeladat az volt, hogy ebben a magyarokat tisztára mosssa a felelősség alól. Úgy indítja az érvelést, hogy a király törvénytelenégei már magukban is indokolták volna a felkelést, de a magyarok inkább tűrtek, nehogy a törökellenes keresztény arcvonulat gyengítsék. A kiáltvány beszél ugyan abszolutizmusról, azt a törvénytelenességgel azonosítja, de nem tekinti Rudolf fűbűnének, nehogy az esetleges abszolutista szövetségesek (pl. a francia és angol királyok s egyes német fejedelmek) fülét a nyílt rendi állásfoglalással sértse. Ehelyett Rudolfot elmebeteg, vérengző zsarnoknak, csatlósait gátlástalan rablóknak és gyilkosoknak állítja be, akiknek népiértő merényletével szemben a pusztá életet kellett megvédeni, s ezt semmiféle jog nem tilthatja, sőt Isten csodálatos segítsége, a felkelés sikerei által egyenesen igazolta. Ebben az érvelésben azok, akik nem álltak eltökélten a Habsburg oldalán, nem találhattak kivetnit valót, akár abszolutista, akár rendi jogban gondolkodtak.¹⁹ (Egyébként ez a magyarázata annak is, hogy a Bocskai-felkelés vezérkara kifelé miért nem hivatkozott a kálvini ellenállási elvre, noha befelé tudatosan ennek a szellemében cselekedett.) A vallásszabadságról is olyan általánosságban esik szó, hogy azt akár protestánsokra, akár katolikusokra lehet érteni. Végül igen ügyesen tapint rá a

¹⁹ Hogy ez az óvatosság mennyire indokolt volt, mutatja a Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato dialogi tres c. 1605-ben keletkezett császárpárti röpirat, mely lázadásnak bélyegzi ezt a magyar országgyűlésen állítólag elhangzott nyilatkozatot, hogy „a mi királyunk kötve van a törvényekhez, mégpedig a hazaiakhoz. Amíg ezek szerint uralkodik, engedelmeskedünk. Mihelyt túllép rajtuk, nem vetjük alá magunkat.”²⁰ MOE XI. 126.

kiáltvány a nemzetközi politika legérzékenyebb gócaira, a német fejedelmeknek (s a mögöttük álló francia királynak) a császárral és a lengyel rendeknek királyukkal folytatott hatalmi viszálýára, jócskán felnagyítva a Habsburg-hegemónia veszélyét, amit viszont a Habsburg-ellenes tábor szívesen nagyított maga is.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Querelae el akarta oszlatni a Bocskai-felkelés lehetó külföldi szövetségeseiben azokat az aggodalmakat, hogy a törvényes uralkodó elleni lázadást vagy valamelyik vallásfelekezet érdekeit pártolnák, ha a magyarok mellé állnak. Bár történik célzás a mozgalom esetleges fegyveres megsegítésére, a cél mindenekelőtt a felkelés legalizálása s a nyilvános diplomáciai kapcsolatok felvételének megkönnyítése, a nemzetközi elszigeteltség feloldása volt. Hogy ez a szándék túlerjedt-e a kiáltványban elsősorban megszólított németeken és lengyeleken, s számításba vette-e a franciákat, angolokat, esetleg a hollandiakat is, azt csak akkor lehetne eldönteni, ha sikerülne tisztázni a Querelae francia és angol fordításainak keletkezési körülményeit: vajon itthon határozták-e el a fordításokat, vagy azok csupán a külföldi kíváncsiságot kielégíteni hivatott, külföldi kezdeményezéséből készült kiadványok voltak.

További kutatásokat igényel az a kérdés is, hogyan lehet, hogy mindaddig nem került elő a Querelae német fordítása, holott a szöveg elsörendűen a Német Birodalom közvéleményéhez szól, s egyébként is a Bocskai-felkelés külföldi propagandájának a Querelae-t megelőző legkorábbi ismert kezdeményezése is németül jelent meg, egyenesen a „Teutsche Nation”-hoz címezve. Az 1605-ös évszámot viselő „Warhaffte und beweisliche Articul”²⁰ még feltűnően kiméli Rudolf személyét, s Belgiojoso nyakába varr minden jogtalanságot, erőszakosságot, ami Bocskait és a hajdúkat felkelésre ingerelte, s nem az utóbbiak, hanem Belgiojoso megbüntetését sürgeti, mert az többet vétett a végvárak elvesztése miatt haditörvényszék elé állított Hardecknél és Paradeisernél, hiszen egy országot veszített el a császárnak. A röpirat nyilván abban az időben keletkezett, mikor még a békés megegyezésben lehetett reménykedni, s a kassai események bő leírásából arra lehet következtetni, hogy szerzője az 1604 kora őszén Prágában idözó kassai küldöttség egyik tagja, talán éppen Bocaius János főbíró, Bocskai későbbi diplomatája lehetett.²¹

A Querelae szerzőjét vagy szerzőit kutatva Károlyi elsösorban Bocaiusra gondol, bár valószínűsíteni ezt csak azzal lehet, hogy 1605 második felében a kiáltvány később említendő átdolgozásaiban másokkal együtt ő is résztvett,²² s egyébként is a felkelés külpolitikájának irányítói közé tartozott. De Bocskai környezetében 1604 késő őszén már olyan művelt és jótollú emberek voltak Bocaiuson kívül, mint Alvinczi Péter, Kátai Mihály és Pécsi Simon, a magyarországi manierista irodalom neves munkásai, akik egyenként és együttesen is képesek voltak átlátni a nemzetközi politikai helyzetet s megfogalmazni a Querelae célbatalaló mondanivalóit. Mert hogy a kiáltvány elérte célját, azt

²⁰ Warhaffte und Beweisliche Articul durch welche der italianisch Grave Belgioiosa, Feldobristen in Ober Hungarn die Staadt Coschau General Landstände, Ilayduggen und Botsch-kay zur Rebellion auch die Niederlag und Verlaust der Röm. Kay. Mayestat Kriegsvolek und consequenter des gantzen Königreichs Hungarn und Fürstenthumbs Siebenbürgen leidigen Abfall etc. verursacht hat . . . Anno MDCV. Országos Széchényi Könyvtár, App. II. 681. Ugyancz a szöveg latin változatban Szamosközy hagyatékában is fennmaradt, onnan közli *Benda*: A Bocskai-szabadságharc 81—85. tévesen császárpártinak ítélve a szerzőt.

²¹ Vö. *Benda*: Filiczki . . . 83—84.

²² MOE XI. 135. sk.

nemcsak a Habsburg-tábor ideges reagálása, dühös ellenpropagandája,²³ hanem a lengyel nemességnek már említett rokonszenve, főleg pedig a német protestáns fejedelmek érdeklődése is tanúsítja. Ez utóbbiak közül különösen IV. Frigyes pfalzi választó mindent megmozgatott, hogy a német birodalmi rendek tevékenyen vegyenek részt a magyarországi vallásügyek megoldásában és a törökkel kötendő béke létrehozásában. Azt is sürgette, hogy küldjenek Bocskaihoz hivatalos német birodalmi követséget, ezt azonban a Habsburgokkal tartó szász választó megakadályozta.²⁴ Annyit azonban elért, hogy vele együtt több német fejedelem beszüntette a császárnak a török elleni háborúra eddig rendszeresen adott segílyt, nehogy azt a magyar protestánsok, s általában a magyarok „elnyomására” használják fel.²⁵ 1605 őszén, mikor a felkelők és a Habsburgok közti tárgyalások megszakadni látszottak, IV. Frigyes már azzal a gondolattal játszadozott, hogy ha a magyarok felkínálják, elfogadja Szent István koronáját, mert „a közjót többre kell tartani, mint az osztrák házat”, s egyébként is „ezelőtt egyszer már volt egy pfalzi gróf király Magyarországon” (célzás Bajor Ottóra).²⁶ Mindezeket a tervezetéseket erőteljesen támogatta a felkelés külföldi propagandamunkája. A császártól elszakadni nem akaró protestáns német fejedelmeket, elsősorban a szász választót a magyar rendek új meg új memorandumokkal keresték fel, így 1605 végén a Querelae átfogalmazott, Rudolf személyét kímélő változatával.²⁷ A német fejedelmekkel folyó tárgyalások hátterében a francia kapcsolatok felvétele is megtörtént. Ugyanebben az időben hírek terjedtek el arról, hogy IV. Henrik „Bocskaival tárgyal arról, hogy természetes fiát magyar királlyá teszik s azután a német fejedelmeket megnyerve, magát római királynak választatja” — mint Robert Cecil angol államtitkár lengyelországi titkos ügynöke 1605-ben gazdájának jelenti.²⁸ A további kutatások eredményétől függ, hogy a Bocskai francia kapcsolatairól szóló adatokból mit tekinthetünk ténynek és mit mende-mondának, az azonban kétségtelen, hogy Angliában nagy érdeklődés nyilvánult meg a magyarországi események iránt. Az angol királyi levéltárból került elő a szerencsi rendeknek a lengyel királyhoz intézett, fentebb említett nyilatkozatának másolata mellett Filiczki idézett levele is. Az államtitkár mellett egy másik, nem kisebb személy, Lionel Cranfield, később I. Jakab főkincstárnoka kísérte nagy figyelemmel a Bocskai-felkelés fejleményeit, és pedig nem külpolitikai, hanem külkereskedelmi szempontból. Mivel ő volt a Magyarországon nagy kelendőségnek örvendő yorkshirei kersey, a nálunk karasia néven közkedvelt posztó fő eladója a kontinensen, németországi ügynökével állandóan tájékoztatta magát, főleg a bécsi békét megelőző tárgyalásokról, mivel ezek elhúzódása — mint az ügynök írja — „elbátortalanítja kereskedőinket attól, hogy e részek számára posztót és karasiát vásároljanak”.²⁹

²³ Erre nézve ld. Filiczki idézett levelét, továbbá Rudolfnak a szász választóhoz intézett levelét, amelyben azt állítja, hogy „Bocskai ariánus és népe semmilyen vallású németet nem kímél”. Az arianizmus vádjá ellen a református prédikátorok még 1606-ban is nyomtatott röpiratban tiltakoztak. Vö. *Révész Kálmán: Bocskay István Apológiája*. Protestáns Szemle, 1906. 304. sk.

²⁴ MOE XI, 396.

²⁵ Uo. 203—204.

²⁶ Uo. 221.

²⁷ MOE XI, 140. és 498. Ezt az iratot, melyet Illésházyval az élen az összes Bocskai-párti magnások, 22 megye és a városok követői aláírtak, a szász választó Rudolfnak küldte el.

²⁸ Elementa . . . 14.

²⁹ Calendar of the Manuscripts of the Right Honourable Lord Sackville. Vol. II. Letters relating to Lionel Cranfield's Business Overseas 1597—1612. Ed. by F. J. Fisher, London, 1966. 169.

Cranfield levelezése a Bocskai-felkelés külföldi propagandájának a protestáns magyar diákokon, Filiczkin, Szenci Molnár Alberten és társaikon kívüli másik csatornájára, a protestáns kereskedők hírszolgálatára is rávilágít. Cranfield ügynökei elsősorban Nürnbergből szereztek értesüléseiket (láttuk, hogy ez a város volt a felkeléssel foglalkozó röpiratok egyik nyomdahelye!), mások a forgalmas lengyel kikötőkből, Elbląg-ból és Gdańskból. A császáriak által elfogott Bocatius börtönben tett vallomásaiból kiderül, hogy Bocskai külföldi hírszerzői és propagandistái közt skót és hollandi kereskedők is voltak, akik lengyel ruhában jártak át Magyarországra.³⁰ Egyiküket, a skót William Bruce-t névszerint is ismerjük, ő tájékoztatta Elbląg-ból Cecil angol államtitkárt.

Angliát és Hollandiát a Bocskai-felkelés elsősorban mint Habsburg-ellenes hatalmakat érdekelte. Az osztrák Habsburgok nehézségei a dinasztia spanyol ágát is érzékenyen érintették, s az utóbbiaknak 1604-ben bekövetkezett pénzügyi válsága nemcsak a Bocskai ellen kért segély megtagadását vonta maga után, hanem a hollandiakkal folytatott háborút is lehetetlenné tette és éppen 1606-ban, a bécsi békéhez vezető tárgyalásokkal egyidőben kényszerítette ki a spanyol-hollandi békekötésre irányuló első lépéseket. Így, közvetve, a Bocskai-felkelésnek pozitív szerepe volt a hollandi szabadságharc győzelmének végső elismertetésében, s ezért is sajnálhatjuk, hogy ezidőszert semmit sem tudunk a magyarországi események esetleges hollandiai visszhangjáról.

A Bocskai-felkelés nyugati külpolitikája, noha a közvetlen hivatalos kapcsolatok felvételét nem sikerült kivívnia, röpirataival és titkos tárgyalásaival fő célját mégis elérte, sikerült meggátolnia, hogy a német birodalmi pénzsegély, mely addig a török elleni háborút táplálta, befagyott, s a Habsburgok nem használhatták azt fel a magyar mozgalom leverésére. Ez mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy a nyugati protestáns közvélemény előtt Bocskaiék állítólagos törökbarátsága, amellyel a császári ellenpropaganda érvelt, a maga valóságában mint a Rudolf politikája által felidézett kényszerszövetség mutatkozott meg. Ez volt a Querelae főmondanivalója, s egyben eredményesen teljesített fő feladata is. A legtöbb, amire Bocskaiék törekedtek, az volt, hogy a Habsburgokkal kötenőd békét, a rendi önkormányzat és a protestáns vallásszabadság helyreállítását a Habsburg családi tartományok rendjei mellett a német birodalmi fejedelmek és a lengyel király is garantálják. Hosszas huzavona után 1605 decemberében ebben a Habsburg-udvar bele is egyezett,³¹ végül is azonban 1606-ban — nem utolsósorban a felkelés táborában mutatkozó belső ellentétek következtében — erre csak az osztrák, cseh és morva rendek garanciájának korlátozott formájában kerülhetett sor.

A nyugati külpolitikai kapcsolatoknak az adott körülmények közt kedvezőnek mondható eredményéhez képest még többet ígért, bár ugyanakkor több közvetlen veszéllyel is fenyegetett a lengyel—magyar viszony alakulása. S itt vissza kell térnünk a szerenesi országgyűlésen a lengyel királyi követségnek adott, már említett magyar válaszra. Kézenfekvő lett volna, ha a magyar rendek a már megfogalmazott Querelae egy példányát nyújtják át a lengyeleknek, de nem ez történt. Bocskai kancelláriája nyilván tisztában volt azzal, hogy a lengyelek felé más hangot kell megütni, mint a német protestáns fejedelmek felé. Míg az utóbbiaknál elsősorban a törökbarátság vádjá ellen kellett védekeznie s az abszolutizmus elleni tiltako-

³⁰ MOE XI, 412—413.

³¹ Uo. 397 és 493.

zásra hangfogót kellett tenni, a lengyel rendeknél éppen a törökkel való jószomszédtság fenntartása s a király önkényuralmi törekvéseinek elítélése vált-hatott ki kedvező hatást. A Querelae eredeti szövege erre nem volt alkalmas, teljesen át kellett hangszerelni, sőt újat kellett helyette írni.

Ezt a feladatot a kancellária kitűnően teljesítette. Megtartva a Querelae alapmotívumát, a Rudolf által tervezett népiirtás elleni önvédelem hangoztatását, a rendi ellenállás jogosságának is megfelelő hangsúlyt ad a válasz. Míg a Querelae az egész magyar nép ellen elkövetett merényletről szól és a hajdúk kezdeményező szerepét is kiemeli, addig a lengyeleknek szánt szöveg, bár említi az „universae gentis extremum excidium” veszélyét, lényegében a magyar nemességen esett sérelmeket helyezi az előtérbe, elítélően és ismételtelen emlegeti az „absolutum regimen”, „contra iuramentum”, „tyrannis” rendi főlekeknek oly sokatmondó fogalmakat, s a Habsburg terror célját egyenesen abban jelöli meg, hogy a magyar nemeseket a „perpetuae servitutis ignominium” állapotába juttassa. Mivel akkor már Basta kudarcra nyilvánvalóvá lett, a róla alig szóló Querelae-hez képest itt neki is bőven kijut a szidalmakból Belgiojoso mellett, a „carnifex”, a „leoninae ferociae et diabolicae tyrannidis” jelzőkkel. Bocskai maga nem kezdeményezője a felkelésnek, hiszen a nemesség már előbb kijelentette „sese paratam esse contra injurias suae Maiestatis, praesertim in libertate religionis et patriae armis se defendere” s Bocskai „impulsus precibus Hungarorum” vállalta a felkelés vezetését „pro vindicandis restaurandisque anmissis legum conscientiaeque libertatis praerogativis, pro excuciendo tam diro duroque diuturnae tyrannidis iugo et pro renovanda libertate electionis”. A hajdúk szerepéről természetesen szó sem esik, annál több viszont a Bocskait Szerencsen fejedelemmé választó nemességnek a lengyel nemesi köztársaság iránti régi barátságáról, melynek újabb megnyilatkozását kéri a béke ügyében való közvetítés révén.

A válasz kényelmetlenül érintette III. Zsigmondot, aki ezért a Kátai kancellár vezetésével 1605. júniusában Krakkóba érkező magyar követtséget sokáig fogadni sem akarta, s csak a nemesség kényszerítésére és török fenyegetésre szánta rá magát július közepén Kátai előterjesztésének meghallgatására. Ez a szöveg a Querelae szabad kivonata, az „absoluta potentia” mint „tyrannis” gyakori emlegetésével és elítélésével, s éppen úgy a lengyel nemesség abszolútizmus-ellenes hangulatát kívánta erősíteni, mint a szerencsi válasz, amelynél még erőteljesebben hivatkozik „a két nemzet, a lengyelek és magyarok kezdettől fogva fennálló egymásra-utaltságára és barátságára”.³² A király nem tehetett egyebet, mint ezuttal is megígérte a békeközvetítést, amiért azután szemrehányásokat is kapott Rudolftól, hogy nem utasította keményebben uralkodójuk iránti engedelmességre a magyarokat. III. Zsigmond tehetetlenül válaszolt: „hogy az ország rendinek belegyezése nélkül, a minket és országunkat kötő szerződések értelmében mire lehetünk képesek, jobban tudja Felsőged, semhogy az hosszabb magyarázatra szorulna”.³³

De nem csupán a magyarok elleni fellépés akadályoztatása, hanem ennél több, saját belső ellenzékének erősödése kedvetlenítette III. Zsigmondot. Joggal tekintette ezt a magyar propaganda hatásának. Jezsuita környezete viszont nyilvánosan sürgette a rendi jogok korlátozását, az országgyűlésnek törvényhozóiból tanácsadó szervvé süllyesztését, a választó királyságnak örökkéssé alakítását, sőt — a nagy és kis földesurak felháborodására — a polgárság jogainak

³² Uo. 184—191, 413.

³³ Uo. 510.

szélesítését és a paraszti terhek, főleg a robot enyhítését is. Az udvar és a rendek közötti feszültség egyre növekedett, s mikor a svéd trónöröklés visszaszerzésére indított háborús áldozatok hiábavalónak bizonyultak, az ál-Demeterrel való oroszországi próbálkozás pedig 1606-ban a moszkvai lengyel megszállók lemészárlásával végződött, nyíltan kitört az elégedetlenség a király bel- és külpolitikájával szemben. Hogy mindebben a magyarországi események is szerepet játszottak, mi sem bizonyítja jobban, mint az 1606 augusztusában Sandomierzben létrejött rokosz, azaz rendi konföderáció programja. A felkelők követelték a külföldieknek a hivatalokból, s a jezsuitáknak a királyi udvarból és a városokból, a papoknak a világi tisztségekből való eltávolítását, a protestánsok és pravoszlávok szabad vallásgyakorlatát, a nemesek ügyeinek udvari helyett rendi törvényszékek elé utalását s az országgyűlési követek szigorú alkalmazkodását a helyi tartománygyűlések utasításaihoz. Bármennyire is hasonló társadalmi talajból fakadtak, e követeléseknek az éppen akkor teljes nyilvánosság előtt folyó bécsi béketárgyalások pontjaival való teljes azonossága nem lehet véletlen. Nem is volt az, hiszen szeptember 4-én Robert Cecil angol államminiszter gdański politikai ügynöke jelentette gazdájának, hogy Bocskai készen áll törökökkel, tatárral segítségére sietni a lengyel felkelőknek, majd valamivel később azt, hogy a magyarok „egvetértve Németország és Törökország ellen, mindkettővel békét akarnak, de egyiktől sem függeni”, s ezt a nagybeteg Bocskai úgy próbálja kivívni, hogy Báthori Gábort utódjául jelölve, a magyar és a lengyel koronát egyaránt megszerzi neki.³⁴

E tervezetéseket valóraváltását egyrészt III. Zsigmond ügyes halogató-alkudozó politikája, másrészt Bocskainak a bécsi és zsitvatoroki tárgyalásokkal való elfoglaltsága, majd 1606 végén bekövetkezett halála megakadályozta.

A Habsburgokkal megbékült magyar rendek nem jelentettek többé támaszt a lengyel elégedetleneknek, akik ekkor a francia és az angol udvarhoz próbáltak segítségért fordulni, nyilván azok Habsburg-ellenességére számítva. A magyar rendekénél távolabbranéző külpolitikai tájékozódásuk azonban hiú reménykedésnek bizonyult. I. Jakab, az abszolút királyi hatalom féltékeny öre, levélben oktatta ki őket, hogy a törvényes uralkodó elleni lázadás a polgárháború zűrzavarába vezet s országuk romlását okozza. „Példának legyen előttetek a veletek szomszédos Magyarország, amelyet a belső viszálykodás a keresztény világ legtermékenyebb és legszebb országából majdnem pusztasággá változtatott; gazdag városai vagy rombadőltek vagy a barbárok hatalmába kerültek, majdnem minden régi előkelő családja vagy kihalt vagy szolgaságra vettetett, s az egész régi magyar ragyogás (splendor) a törökök kegyetlensége által nemcsak az emberek szemei előtt, hanem a lelkükből és gondolataikból is kitöröltetett.”³⁵ A magyar példával való érvelés aligha győzte meg a lengyel felkelőket, mert a magyar példából éppen az ellenkezőt tanulták, mint amire az angol király tanítani akarta őket. Azt azonban belátták, hogy külső segítségre pillanatnyilag nem számíthatnak, s a katolikus többség feladta a király elleni küzdelmet. Csak a mozgalom elindítója, Zebrzydowski Miklós krakkói vajda és a litvániai arisztokrácia kálvinista vezérei, a Radziwil hercegek tartottak ki és 1607 májusában újabb rokoszt szerveztek, a Bocskai-felkelés frazeológiájára emlékeztető jelszavakkal: „libertatem vindicaturi. . . in libertate vel victuri vel morituri”. A megfogyatkozott felkelők azonban vereséget szenvedtek és Zebrzydowski Magyarországra menekült,

³⁴ Elementa . . . 13–29. különösen 14, 17.

³⁵ Uo. 27.

ahol a dinasztia és a rendek közt kiújuló feszültség szövetségesekkel kecsegtette. Magyar segítséggel visszatérve, egy darabig még ellenállt, míg végül 1608-ban kapitulált és amnesztiát nyert. Egyedül Janusz Radziwil herceg nem kívánt élni a neki is felajánlott kegyelemmel s önkéntes száműzetésbe ment. Évekig próbálkozott a francia és angol udvarnál támogatást szerezni a lengyel protestánsok végveszélybe jutott ügyének, de hiába.³⁶

A harmincéves háborúig a nyugati hatalmak óvakodtak tevékenyen beavatkozni a kelet-középeurópai rendi küzdelmekbe. De hogy figyelmük ennek a tájnak politikai mozgalmaira, mint lehető Habsburg-ellenes szövetségesekre ráirányult, az a Bocskai-felkelés következménye volt. A magyar zűrzavart elítélő I. Jakab utódja kerek 20 évvel a bécsi béke után Bocskai utódjával, Bethlen Gáborral megkötötte a westminsteri szerződést.

³⁶ Uo. 30—36.